

שיעור יד

צדקה ציבורית וצדקה של יחיד

(בבא בתרא ח ע"ב)

פתיחה: קופה, תמחוי, שררה ומשכון

א. ר"ת: צדקה ציבורית

1. כפייה על צדקה ציבורית

2. צדקה מתחלקת בשלושה

3. שינוי ייעוד של צדקה ציבורית

4. כפייה על מזונות ילדים מעל גיל שש - תקנה ציבורית

ב. רמב"ם: כפייה על צדקה אישית - כספו של אדם משועבד לצדקה
סיכום

פתיחה: קופה, תמחוי, שררה ומשכון

בגמרא (ח ע"ב) הובאה ברייתא ובה הלכות בעניין צדקה:

[א] קופה של צדקה: נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה, נגבית בשנים - שאין

עושים שררות על הצבור פחות משנים, ומתחלקת בשלשה - כדיני ממונות.

תמחוי: נגבית בשלשה ומתחלקת בשלשה, שגבויה וחלוקה שווים.

[ב] תמחוי - בכל יום, קופה - מערב שבת לערב שבת, תמחוי - לעניי עולם,

קופה - לעניי העיר.¹

מאמר זה פורסם לראשונה בספרי: "צדקה של יחיד וצדקה ציבורית", צדקות יהודה וישראל, עמ' 193-207. כאן הוא ערוך מחדש ונוסף בו עוד. ראה שם גם במאמרים: "ביטחון תזונתי", עמ' 241-260; "מיסים, צדקה וסעיף 46 לפקודת המס", עמ' 261-268.

1 הקופה והתמחוי הם מנגנוני צדקה ורווחה שהיו מנוהלים על ידי ההנהגה שבכל מקום. קופה היא קופת הצדקה הציבורית, והתמחוי הוא בית התכשיל שבו נותנים מזון מוכן לרעבים.

[ג] ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו; ורשאי בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן (=להעניש את מי שלא נשמע למה שבני העיר קצצו, קבעו). [ד]...ממשכנין על הצדקה ואפילו בערב שבת.

על ההלכה האחרונה שאלה הגמרא:

איני? והא כתיב: "ופקדתי על כל לוחציו" (ירמיהו ל, כ) ואמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: ואפילו על גבאי צדקה! לא קשיא: הא דאמיד, הא דלא אמיד! כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.²

נעיינ תחילה בהלכה הרביעית [ד], ואחר כך נעיינ גם בהלכות האחרות שבברייתא. נתמקד בדברי ר"ת והרמב"ם בסוגיה זו.

א. ר"ת - צדקה ציבורית

1. כפייה על צדקה ציבורית

בגמרא שהובאה לעיל מסופר שרבא כפה את רב נתן בר אמי לתת ארבע מאות זוז לצדקה.³ רבנו גרשום כתב שרבא לקח מרב נתן בר אמי סכום כזה מפני שרב נתן בר אמי היה עשיר. ואולם גם בעבור אדם עשיר מדובר בסכום גבוה מאוד. הלא עיקר הכתובה לבתולה הוא מאתיים זוז (משנה כתובות א, ב), ועני שרשאי ליטול לקט שכחה ופאה הוא מי שאין לו מאתיים זוז (משנה פאה ח, ח). סכום זה נקבע כי "מאתים זוז - שיערו חכמים שזהו שיעור הוצאתו במזונות ובמלבושיו לשנה" (ר"ש משאנץ, פאה שם). רבא אפוא גבה מרב נתן בר אמי סכום השווה לשיעור ההוצאות של מזון וביגוד לשנתיים. אמנם לא ברור אם הערך של הזוז בימי רבא ורב נתן בר אמי היה שווה לערך

2 בסוגיה זו עסקו בהרחבה: הרב יהושע יגל, "כפיית צדקה ע"י בית דין וע"י הציבור; שיעבוד נכסים לצדקה", נתיבות יהושע א סי' ו-ח; מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, שיעורי מרן הגר"א שפירא - בבא בתרא, "כפייה על הצדקה", עמ' ק-קכ.

3 רב נתן בר אמי היה בקשר רציף עם רבא. הוא שאל אותו שאלות (מועד קטן כ ע"ב), למד לפניו (שבת קנ ע"ב) ומסר בשמו דברים (סנהדרין ל ע"א). על אמי אביו של רב נתן ראה בשיעור יג: קבלת צדקה וסיוע מגופים שלטוניים שאינם יהודים, בהערה 4.

יד. צדקה ציבורית וצדקה של יחיד

הזו שבימי התנאים, וכמו כן לא ברור מהגמרא אם כפיה זו הייתה חד־פעמית, חודשית או שנתית. בכל מקרה מדובר על סכום גבוה מאוד.⁴
נוסיף עוד את המסופר בגמרא (ט ע"א) על דברי רבא לבני עירו בנוגע למתן צדקה:

אמר להו רבא לבני מחוזה: במטותא מנייכו עושו בהדי הדדי כי היכי דליהוי לכו שלמא במלכותא.

רבא היה במחוזא, ועל בני מחוזא מסופר שהיו עשירים (בבא קמא קיט ע"א).⁵ רבא גם העיד על עצמו שהוא היה אדם עשיר (מועד קטן כח ע"א). רבא היה אומר לאנשי מחוזא, בבקשה מכם, תחייבו ותתרימו כל אחד את חברו לצדקה, כדי שיהיה לכם שלום עם המלכות. אם לא תיתנו כסף לעניים, יגרה בכם הקדוש ברוך הוא את המלכות, ותתחייבו לתת את הכסף למלכות. אמירה זו מלמדת על הערך והחשיבות שראה רבא במתן צדקה גם באמצעות הפצרה ולחץ הדדי.

על כפייה זו של רבא את רב נתן בר אמי, שאלו התוס' (שם ד"ה אכפיה):

ואם תאמר, והא בפרק כל הבשר (חולין קי ע"ב ושם ד"ה כל) אמר כל מצות עשה שמתן שכרה כתובה בצדה, אין בית דין של מטה מוזהרים עליה, וגבי צדקה כתיב: "כי פתוח תפתח את ירך לו", (דברים טו, ח), וכתיב: "כי בגלל הדבר הזה יברכך" (שם י)?

שאלת תוס' מבוססת על גדר כפייה במצוות בכלל. תוס' אינם מתעכבים על כך שמדובר בכפייה לתת סכום כסף גדול. גם אם היה מדובר על סכום קטן, שאלת תוס' במקומה. ההנחה היא שרבא כפה את רב נתן בר אמי בהיותו גבאי הצדקה, בית הדין המקומי.

שאלת תוספות מבוססת על שתי הנחות - האחת על גבי קודמתה.

[א] ההנחה הראשונה היא הכלל "כל מצות עשה שמתן שכרה כתובה בצדה, אין בית דין של מטה מוזהרים עליה". כאמור בתוס' המקור הוא בגמ' בחולין, שם סופר על תלמיד חכם חריף ששמו רמי בר דיקולי, שהוא שאמר את הכלל הזה. מסופר שם שלפני בית הדין הובא אדם שלא כיבד את אביו ואמו ורצו להלקותו, על בסיס ההלכה (כתובות

4 בכתובות סז ע"ב מסופר על מר עוקבא שהיה נותן לעני בכל ערב יום כיפור ארבע מאות וזו לצדקה, ושנה אחת הכפיל את הסכום. סכום של ארבע מאות וזו מופיע פעמים רבות ובהקשרים שונים: משנה בבא קמא ח, ו; תוספתא כתובות א, ה; תוספתא בבא קמא ט, לא; ברכות לא ע"א; שבת לא ע"א, ועוד.

5 ראה לקמן הערה 7.

פו ע"א) שמי שאינו רוצה לקיים מצוות עשה המוטלת עליו מכים אותו, כדי לאלצו לקיימה, עד שתצא נפשו. על כך אמר רמי בר דיקולי לבית הדין שיניחו לו ולא ילקוהו כי "כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין בית דין שלמטה מוזהרין עליה". ואמנם השכר על מצוות כיבוד אב ואם הוא: "כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך על האדמה אשר ה' אלהיך נותן לך" (שמות כ, יב). תוספות ציינו את דברי רמי בר דיקולי בהנחה שדבריו מוסכמים על הכול.

[ב] ההנחה השנייה בדברי תוספות היא שגם צדקה היא מצווה ששכרה כתוב בצידה, ונכללת בכלל שקבע רמי בר דיקולי. בנוגע לצדקה ציינו תוס' לפסוקים העוסקים בענייני צדקה: "כי פתוח תפתח את ירך לו", (דברים טו, ח), וכתיב: "כי בגלל הדבר הזה יברכך" (שם י).

תוס' השיבו ארבע תשובות. בהמשך נתמקד בעיקר בתשובה השנייה של רבנו תם, אך נעיין בארבע התשובות:

[א] ואומר ר"ת: דהאי כפיה בדברים, כמו "כפייה ועל" בפרק נערה שנתפתתה (כתובות נג ע"א).

[ב] ועוד תירץ: דהכא קבלו עליהם שיכופו אותן הגבאי.

[ג] ולר"י נראה דבצדקה כופין, משום דאית בה לאו דכתיב בה: "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ" (דברים טו, ז).

[ד] ולריצב"א נראה דהא דאין בית דין מוזהרין על מצות עשה שמתן שכרן בצדה היינו דאין נענשין. וכן משמע בירושלמי דהמוכר את הספינה. וההיא דכל הבשר (שם) דלא הוה מוקיר אבוה וכפתוהו ואמר להו שבקוהו, הכי פירושו אינכם מוזהרין להכריחו עד שיעשה כשאר מצות עשה, ד"אם אמרו לו עשה סוכה ולולב ואינו עושה, מכין אותו עד שתצא נפשו" כדאמר בהכותב (כתובות פו, ב ושם) [וע"ע תוס' כתובות מט, ב ד"ה אכפייה ותוס' חולין קי, ב ד"ה כל].⁶

בשתי התשובות הראשונות של ר"ת נראה שהוא קיבל את שתי ההנחות של תוספות בשאלתו שבית דין איננו כופה לקיים מצוות עשה ששכרה כתוב בתורה, ושצדקה נכללת בכלל זה. ר"ת העמיד אוקימתות שלפיהם למרות זאת היה רבא רשאי לכוף את רב נתן בר אמי לתת צדקה.

6 ראשונים ואחרונים השיבו תשובות נוספות לשאלת תוספות: הרב זרחיה הלוי, המאור הקטן, בבא קמא יח ע"ב בדפי הרי"ף; רש"ש, פורת יוסף, בבא בתרא כאן; מנחת חינוך מצוה תעט, ג, ועוד. ראה: הרב יעקב אידלשטיין, בעקבי נזיקין - בבא בתרא, סי' י, שדן בארבע עשרה תשובות לשאלת תוס'.

תשובתו הראשונה של ר"ת היא שמדובר על כפייה בדברים – שכנוע, לחץ, הפצרה, ואין מדובר על ירידה לנכסים. הוא הוכיח מסוגיה אחרת שאף כפייה בדברים נקראת כפייה: בגמרא בכתובות (נג ע"א) מסופר שרב פפא שכנע את יהודה בר מרימר להיכנס איתו לבית, והביטוי בגמרא הוא: "אכפיה ועל" – כפה אותו ונכנס. אמנם שם מדובר על כפייה לדבר רשות ולא על כפייה לדבר מצווה. כאמור לעיל, לא ידוע אם מדובר על הצלחה חד-פעמית בעקבות הלחץ וההפצרה, או על הצלחות לעיתים קרובות יותר. תשובתו השנייה של רבנו תם היא שכני המקום של רבא ורב נתן בר אמי קיבלו על עצמם לתת לצדקה מה שיטילו עליהם.⁷ התוס' במקום אחר (כתובות מט ע"ב ד"ה אכפיה) הוסיפו להסביר מדוע הסכמת בני העיר מחייבת אותם לתת כל סכום שייקבע:

אי נמי קצבו ביניהן בני העיר לתת כך וכך לחדש, הלכך אכפיה, כדאמרינן בפרק קמא דבבא בתרא (ח ע"ב ושם) דרשאין בני העיר להסיע על קיצתן.

לפי התוס', יש לראות את הכפייה לתשלום צדקה כמו תשלום מס. כשם שבני עיר יכולים להטיל מסים למימון הצרכים הציבוריים והחברתיים, כך יכולים לחייב במתן צדקה. תוספות כתבו שגביית המס הייתה אחת לחודש!! יוצא אם כן שרב נתן בר אמי נתן לצדקה בשנה 4,800 זוז, ובשנה מעוברת 5,200 זוז. סכום גבוה מאוד מאוד!. גביית הצדקה מבני העיר הייתה כנראה דיפרנציאלית, ומכל אחד נטלו מה שהיה מסוגל לתת.⁸

7 כאמור לעיל, בגמרא (בבא קמא קיט ע"א), מסופר שבני מחוזא עירו של רבא היו עשירים מאוד; הנשים נתנו לרבינא, גבאי הצדקה, שרשרות זהב וצמידים לצדקה, ועל כך "אמר ליה רבה תוספאה לרבינא: והתניא 'גבאי צדקה מקבלין מהן [מנשים] דבר מועט, אבל לא דבר מרובה?' אמר ליה: הני לבני מחוזא דבר מועט נינהו". כתב רש"י: "לבני מחוזא – עשירים הם", ולכן התכשיטים והשרשראות נחשבים כדבר מועט. מאידך, במחוזא היו גם הרבה עניים. בגמרא (תענית כ ע"ב) מסופר שרב הונא היה פותח את ביתו ואומר כל מי שצריך יבוא ויאכל. על כך אמר רבא: "כולהו מצינא מקיימנא, לבר מהא דלא מצינא למיעבד משום דנפיש בני חילא דמחוזא". את כל מנהגי רב הונא שהזכרו יכול אני לקיים, חוץ מזה שהיה מכריז שכל מי שרוצה יבוא ויאכל, שאיני יכול לקיימו, משום שהעניים בעיר מחוזא מרובים מאוד, ואם יבואו כולם לאכול אצלי, יכלה ממוני. כך על פי רש"י שם. אך אין סתירה בין הדברים. במחוזא היו אנשים עשירים מאוד, אך גם היו עניים רבים. גם היום ישנו מצב שבעיר אחת גרים אנשים עשירים, ואף עשירים מאוד, ולצידם יש גם עניים רבים. אמנם המהרש"א (תענית שם) העיר על רש"י: "ולשון 'בני חילא' לא משמע כן. ומצינו דבני מחוזא עשירים הוו, כדאמרינן 'דכבלי ושרי' [שרשראות וצמידים] לבני מחוזא דבר מועט הוא'. ונראה לפרש דבני חילא הם חיל המלך, כשישמעו שאומר כל מאן דצריך ליתי וליכול, יבואו גם חיל המלך".

8 המהרש"א שאל על תשובות ר"ת: "קצת קשה, דאם כן מאי מייתי ראייה מהכא לההיא דממשכנין כו' ואי מיירי נמי בכי האי גוונא, אם כן למה לי לפלוגי בין אמיד ולא אמיד, הוי ליה לפלוגי בין

על פי תשובה זו של ר"ת נראה להסביר שהוא דוחה לחלוטין את ההקשר של הגמרא בחולין בעניין מצוות עשה ששכרה בצידה לסוגייתנו. כאן מדובר על מנגנון ציבורי שעניינו סוג של מס. אמנם הנותן את המס מקבל שכר מצוות צדקה, אך הכפייה על תשלום כסף זה היא כפייה על מס ולא על קיום מצווה דתית - מצוות צדקה. ר"י השיב אחרת על שאלת תוספות: "ולר"י נראה דבצדקה כופין, משום דאית בה לאו דכתיב בה 'לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ' (דברים טו, ז)". ר"י הסכים עם ההנחה הראשונה שמצוות עשה ששכרה בצידה אין בית דין מוזהרים עליה, אך ערער על ההנחה השנייה. מצוות צדקה איננה נכללת בכלל הזה, כי היא מורכבת ממצוות עשה וממצוות לא תעשה. "פתח תפתח" - זו מצוות העשה, "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ" - אלו הם לאווים. ואילו הכלל חל רק כשמדובר על מצוות עשה ולא כשמדובר על מצוות עשה ולא תעשה.⁹

הריצב"א שלל גם את ההנחה הראשונה. לדבריו תוס' בשאלתם לא הסבירו נכון את דברי רמי בר דיקולי בגמרא בחולין. אין הכוונה שאסור לבית הדין לכפות על קיום מצוות עשה ששכרה בצידה או שהם אינם מצווים על כך, אלא הכוונה שהם אינם נענשים אם לא יכפו, אך הם רשאים לכוף אם יראו צורך בדבר. זה מה שאמר רמי בר דיקולי לבית דין: "אינכם מוזהרין להכריחו עד שיעשה כשאר מצוות עשה", כמו במקרה שאדם אינו רוצה לשבת בסוכה או אינו רוצה ליטול לולב. לדבריו כך כתוב בירושלמי (בבא בתרא ה, ה): "אמר ר' בון בר חייה: כיני מתניתין, כל מצוה שמתן שכרה בצידה אין בית דין נענשין עליה".¹⁰

קבלו עליהם ללא קבלו עליהם, או בין כפיית דברים לכפייה אחרת, ויש ליישב וק"ל". נראה ליישב את שאלת המהרש"א שדברי ר"ת מבוססים על ההבחנה בגמרא בין אמיד ללא אמיד. כשמדובר באדם עשיר, גבאי הצדקה קיבלו ממנו, כמו מכל תושבי העיר, סמכות להשית סכום גבוה מהמקובל. ראה בהגהות הרב שמחה מדעסוויא (בסוף המסכת) שתירץ את קושיית המהרש"א.

הסבר נוסף, ממשכנים בכוח על הצדקה את האדם האמיד גם אם לא קיבלו את הסכמת הציבור. ממשכנים בדברים אדם לא אמיד וכשיש הסכמת הציבור. אלא שאז נצטרך להסביר שר"ת הבין שרב נתן לא היה אדם אמיד, ובניגוד להסבר המקובל וכפי שהסביר רבנו גרשום. הוא לא היה עני, אך גם לא אמיד - מעין מעמד ביניים. לפי הסבר זה מובן מדוע תוס' שאלו את שאלתם על רבא שכפה את רב נתן ולא על הדין של רב נחמן שאמר שממשכנים על הצדקה. בזה תיושב גם שאלת מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא (לעיל הערה 2), עמ' קב.

9 משהו מעין: עשה דוחה לא תעשה, אך עשה לא דוחה לא תעשה ועשה (יבמות ה ע"א).

10 בהסבר דברי הריצב"א ראה במהר"ם כאן. הריצב"א (ראש השנה ו ע"א) כתב שדברי הבבלי והירושלמי אינם תואמים. הוא הסביר את דברי הגמרא בחולין כמו שהסבירו התוס' בתחילה ולא כמו שהסביר הריצב"א. על שאלת תוס' השיב הריצב"א שדין ממשכנים על הצדקה הוא דין מיוחד ולא ניתן ללמוד ממנו למצוות אחרות, "דשאני הכא דגלי ביה קרא דכתיב 'ועשית' (דברים כג, כד) ["מוצא שפתיך תשמר ועשית כאשר נדרת לה' אלהיך נרבה אשר דברת בפיך"] אזהרה לבי"ד

לסיכום: ארבע תשובות לשאלת תוספות. שתי תשובותיו של ר"ת תומכות בהנחות שבשאלת תוספות, אך ר"ת העמיד אוקימתות מדוע בכל זאת רבא כפה את רב נתן בר אמי. אפשרות נוספת להסביר היא שר"ת בתשובתו השנייה שלל את ההקשר של אין כופים על מצוות עשה ששכרה בצידה ליכולת הכפייה של בני העיר להטיל מס דיפרנציאלי על בני העיר, אם כי תשלום המס הוא קיום מצוות צדקה. ר"י שלל את ההנחה השנייה, שלפיה צדקה נכללת בכלל של מצוות עשה ששכרה בצידה. הריצב"א שלל את ההנחה הראשונה ולפיו ההסבר הוא שבית דין אינם מצווים לכוף על מצוות עשה ששכרה בצידה.

כאמור לעיל, נתמקד בתשובותיו של רבנו תם ובעיקר בתשובה השנייה. נראה שרבנו תם ראה את הסוגיה כאן כחלק מהלכות העוסקות בגביית צדקה לצורכי ציבור. העובדה שבין הלכות צדקה מופיעה ההלכה: "ורשאיין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן", מלמדת שיש לראות זאת בהקשר לסמכות הגבייה לצורכי ציבור, והפיקוח על חיי הכלכלה הציבוריים, כולל סמכויות ענישה.¹¹

הקופה והתמחוי הם מנגנון ציבורי קהילתי שאיננו נסמך רק על הצדקה הוולונטרית האישית. בני קהילה יכולים לכוף זה את זה על קיום צרכים ציבוריים, כאמור בתוספתא (בבא מציעא [ליברמן] יא, יח, כג):

כופין בני חצר זה את זה לעשות לחי וקורה למבוי... כופין בני העיר זה את זה לבנות להן בית הכנסת ולקנות להן ספר תורה ונביאים. ורשאיין בני העיר להתנות על השערים ועל המדות ועל שכר פועליין רשאיין לעשות קיצתן.

התוספתא היא המקור להלכה שהובאה כאן בסוגיה שבני העיר יכולים לקבוע כללים מחייבים בתחום אורחות החיים הדתיים הקהילתיים, הכלכלה והרווחה המקומית, לכפות ואף להעניש את מי שאינו עושה מה שנקבע כגון: בניין בית כנסת, קניית ספר תורה ונביאים, וכן הקמת מנגנון חסד ורווחה בעיר, ועוד. מי שנותן את סכום הכסף

שיעשוך (ראש השנה ו ע"א). ולא גמרינן מינה לעלמא, משום דהכא לאו משום מצוה דרמיא עליה בלחוד כייפינן, אלא מפני שחייב עצמו ונכסיו לגבוה או לעניים, וכשם שכופין אותו לפרוע מה שחייב להדיוט, שלא יהא כח הדיוט חמור מהקדש". ראה עוד בעניין זה בדברי הריטב"א כתובות מט ע"ב וקידושין עו ע"ב. ראה גם שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן פח. ראה את הסברו של מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא (לעיל הערה 2), עמ' קיא-קטו.

11 בעניין זה הרחבנו בשיעור טו: סמכויות בני העיר ובני אותה אומנות, ואדם חשוב.

שהושת עליו לצדקה, מקיים כמובן מצוות צדקה, אם כי סמכות הכפייה והענישה נשענת על בני העיר הדואגים למילוי הצרכים הקהילתיים. הצורך לקיים מנגנון ציבורי בכל הקשור לצדקה נוסף על קיום מצוות צדקה האישית, נועד לוודא שלכל עני יהיו הצרכים הבסיסיים הנדרשים לו. ייתכן שרבים ייתנו לעניים מסוימים, ואז לעניים אחרים לא יהיה מספיק. המנגנון הציבורי המופעל על ידי גבאי הצדקה או מנהיגים אחרים מהקהילה, נועד לוודא שלכל העניים ייתנו את המינימום הבסיסי הנדרש להם. כאמור, הבנה זו של ר"ת עקבית לאורך כל הסוגיה. להלן הלכות נוספות.

2. צדקה מתחלקת בשלושה

בגמרא (ח ע"ב) הובאה ברייתא העוסקת בדרכי הגבייה של צדקה ותמחוי:

תנו רבנן: קופה של צדקה - נגבית בשנים, ומתחלקת בשלשה.

נגבית בשנים - שאין עושים שררות על הצבור
פחות משנים.

ומתחלקת בשלשה - כדיני ממונות.

תמחוי - נגבית בשלשה ומתחלקת בשלשה, שגבויה וחלוקה שוים.

רש"י הסביר על חלוקת צדקה: "מפני שהוא כדיני ממונות - לעיין ולתת לכל אחד כפי טפלים התלויין בו". ההכרעה איך לחלק באופן נכון וצודק את כספי הצדקה היא דיני ממונות, ולכן צריך ששלושה גבאים יכריעו בדבר. היות גביית הצדקה והתמחוי כדיני ממונות, או אף כדיני נפשות, בולטת בדברי הירושלמי (פאה ח, ז):

רבי חונה אמר: תמחוי בשלשה שהוא על אתר.

רבי חלבו בשם רבי בא בר זבדי: אין מעמידין פרנסין פחות מג'. אנא חמי דיני ממונות בג', דיני נפשות לא כל שכן?
ויהיו עשרים ושלשה?
עד דהוא מצמית להון הוא מסכן.

גובים את התמחוי בשלושה גבאים, ולא בשניים, מאחר שמחלקים את האוכל באותו יום, ולא יצטרכו לחפש גבאי שלישי לחלוקה. רבי חלבו בשם רבי בא בר זבדי הסביר שהנימוק לכך הוא שאין מעמידים פרנסים פחות משלושה. לכאורה היה מקום שיחלקו בעשרים ושלשה כמו דיני נפשות מאחר שיש לחלוקה השלכה לכך שאנשים לא ימותו ברעב, ועל כן שאל הירושלמי, אכן שיחלקו בעשרים ושלשה. התשובה היא שעד שימצאו עשרים ושלשה גבאים יש בזה סיכון לחיי העני.

יד. צדקה ציבורית וצדקה של יחיד

תוס' (בבא בתרא שם ד"ה ומתחלקת) שאלו בעקבות ההלכה שצדקה מתחלקת בשלושה:

ואם תאמר מהאי טעמא נמי תהא נגבית בג' ופירש רבנו תם לפי שהיה ידוע סכום של כל אחד ואחד כמה יתן.

הגבייה לצורכי ציבור - קופה ותמחוי - נוספת על הצדקה האישית שצריך כל אדם לתת על פי בחירתו ורצונו. כאמור לעיל, בני העיר קיבלו עליהם שגבאי הצדקה יגבו מהם וכמו מס, והגבייה היא דיפרנציאלית. על כל אחד מוטל לשלם סכום אחר. ומכיוון שכך שני גבאים גובים את הצדקה ולא שלושה גבאים. גם את ברייתא זו פירש ר"ת כעוסקת בגביית צדקה ציבורית.

3. שינוי ייעוד של צדקה ציבורית

בהמשך אותה ברייתא (ח ע"ב) נאמר עוד:

ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו.

רבנו תם (תוד"ה ולשנותה) הסביר כך את הברייתא:

נראה לר"ת דיכולים לשנותו אף לדבר הרשות.

אף על גב דאמרין בערכין בפ"ק (ו ע"ב ושם) האי מאן דנדב שרגא לבי כנשתא אסור לשנותה לדבר הרשות, ואמר נמי התם האומר פרוטה זו לצדקה עד שלא באה ליד הגבאי מותר לשנותה, משבאה ליד הגבאי אסור לשנותה לדבר הרשות? הכא שבני העיר משנים אותה שאני, לפיכך מותר לשנותה אפילו לדבר הרשות ואפילו באה ליד הגבאי.

וכן היה ר"ת נוהג לתת מעות הקופה לשומרי העיר, לפי שעל דעת בני העיר נותנים אותם.

לפי ר"ת מותר לשנות את ייעוד הצדקה ולתת את הכסף גם לצורכי ציבור אחרים. ר"ת הקשה מהאמור בגמרא בערכין שבה נאמרו שתי הלכות: (א) אסור לשנות ייעוד של תרומה לדבר הרשות; (ב) אדם שהתחייב לתת סך מסוים לצדקה, כל עוד הכסף אצלו הוא רשאי לשנות את ייעודו, אך משהגיע הכסף לידי גבאי הצדקה הוא אינו רשאי. תשובת ר"ת היא שבסוגיה כאן מדובר על צדקה ציבורית, והיא נגבית על דעת כן שיעשו בה את השימוש הנחוץ ביותר לטובת בני העיר על פי שיקול דעתם של בני העיר או נציגיהם, ולא דווקא לצורכי עניים. אמנם בדרך כלל כספי צדקה מחולקים לעניים, אך אם יש צורך אחר, בני העיר יכולים לשנות ולהעבירם למטרה האחרת. זהו

”כסף צבוע” לצורכי ציבור, ולא דווקא לעניים; ניתן להעביר מסעיף לסעיף ובלבד שיהיה לטובת צורכי הציבור. תוס’ כתבו שר”ת עצמו היה נותן מכספי הצדקה לשומרי העיר. הנימוק הוא שגבאי הצדקה שאליו הגיע הכסף שנגבה מבני העיר, הוא ידו הארוכה של הציבור, ולא רק ידם הארוכה של העניים. אשר על כן, כשהיה צריך לממן את שכרם של שומרי העיר, העבירו את התשלום מהקופה הציבורית.¹²

ר”ת מפרש באותו כיוון שראינו לעיל. מדובר בצדקה ציבורית, ועל כן יש לסמוך על שיקול דעתם של גבאי הצדקה, כשיש צורך לשנות את ייעוד כספי הצדקה שנאספו.¹³

אך הר”י מגאש (בכא בתרא שם) כתב אחרת:

ודוקא מקופה לתמחוי ומתמחוי לקופה שהכל צורך עניים, אבל אם רצו לשנותם לדברים אחרים שאינן מצרכי עניים אסור, דגזל עניים הוא... שמע מינה דהא דקתני ”ולשנותן לכל מה שירצו” לצורך עניים הוא, אבל שלא לצורך עניים אין להם לשנותן כלל. ואפילו היתה הצדקה שפסקו עליהם בני העיר, וכל שכן אם היא צדקה שפסק אותה יחיד.

לדבריו, כסף שיועד לצדקה הוא רכושם של העניים, ולכן אפשר לשנות את הייעוד רק במסגרת צורכי העניים. כסף שיועד לממן את התמחוי ניתן להעבירו לקופה הציבורית ולהפך, אך למטרות אחרות שיסייעו לעניים, ולא לשום מטרה אחרת.¹⁴

12 כך הסביר זאת הרב יעקב אריאל, שו”ת באהלה של תורה חלק ה סי’ עה, עמ’ 528. ראה גם: הרב מרדכי פרום, ”משנים מצדקה לצדקה”, פרי הארץ, ח (תדש”ס), עמ’ 14.

13 רש”י הסביר: ”לעשות קופה תמחוי - לחלק לעניי עולם אם ירבו עליהן”. הכסף שנאסף לצדקה יינתן לצדקה, אך אפשר לתת גם לעניי העולם - עניים שאינם גרים באותו מקום. השינוי הוא במקבלים. אך אין להסיק מכאן שאסור לשנות לדבר הרשות, כי רש”י כאן הסביר רק את ”מקופה לתמחוי”, ולא את ”ולשנותה לכל מה שירצו”. בהמשך הגמרא (ח ע”ב) נראה שגם רש”י סבר כר”ת. בגמרא כתוב שאביי אמר שמתחילה לא ישב מר (רבה) על המחצלות של בית הכנסת, כיון שמחצלות אלו נקנות ממעות קופה של צדקה, ורבה סבר שאסור לקנות ממעות צדקה דברים אחרים. אך כיון ששמע את הברייתא: ”ולשנותה לכל מה שירצו”, שמוותר לשנות את כספי צדקה לכל מה שירצה הציבור, ישב רבה על אותן מחצלות. מכאן שמוותר לשנות גם לדבר הרשות. הרמב”ן (ח ע”ב) לא הזכיר את ר”ת, אך הסביר את רש”י כדברי ר”ת. לפיו מותר לבני העיר לשנות את ייעוד הכסף שנאסף לטובת העניים אך ”משלימין לאחר זמן לעניים”.

14 את דברי אביי (שהובאו לעיל בהערה 13) פירשו הרמב”ן, רבינו יונה, הרשב”א והרא”ש, לפי הר”י מגאש, שצריך לומר שאותן מחצלות לא נקנו ממעות של צדקה, אלא נקנו מתחילה לצורך בית הכנסת, ולאחר מכן שינו אותן לצורכי בית המדרש.

נראה שר"י מיגאש ורבנו תם נחלקו בשאלה מה מעמדו של גבאי הצדקה המחזיק בכסף שנאסף מבני העיר. לדברי הר"י מיגאש הגבאי הוא ידם הארוכה של העניים, ועל כן כשהכסף הגיע לידי הגבאי, זה נחשב כאילו עניי העיר, או אף שבט העניים, זכו כבר בכסף, ולכן אפשר לשנות רק מקופה לתמחוי ולהפך, או לצורכי עניים אחרים. אם יעבירו את הכסף למטרה ציבורית אחרת שאינה קשורה לעניים – "גזל עניים הווי". כאמור זהו "כסף צבוע", ויש לו מטרה אחת – צורכי עניים. כאמור לעיל, רבנו תם סובר שהכסף שנאסף הוא אכן "כסף צבוע" אך לצורכי ציבור ולא דווקא לצורכי עניים. הגבאים הם ידם הארוכה של הציבור ולא רק של העניים.

אפשר גם שנקודת המחלוקת בין הר"י מיגאש לבין ר"ת היא רק באשר לצדקה ציבורית. לשיטת הר"י מיגאש אין הבדל בין אופי הצדקות, ומשהגיע כסף הצדקה ליד הגבאי זהו כספם של העניים ואי אפשר לשנות אלא לצורכי עניים. אך ר"ת הבחין בין צדקה אישית לבין צדקה ציבורית. גדרי צדקה הרגילים תקפים בצדקה אישית ולכן כשהגיע הכסף לידי הגבאי לא ניתן לשנותו, כי זו היא תרומה אישית של הנותן. אך צדקה ציבורית היא סוג של מס, ולכן לא חלים עליה הכללים הרגילים, אם כי אף היא נקראת באותו שם: צדקה. הציבור רשאי להחליט על ייעוד הכסף לפי הצרכים, לענייני רווחה – צדקה לעניים, או לצורכי ביטחון – דמי שמירה לשומרי העיר, או לצרכים ציבוריים אחרים לפי הנדרש, כמו שמקובל כיום בענייני מיסים, שהמדינה או העירייה משנות לפעמים את היעדים בהתאם לצרכים.

4. כפייה על מזונות ילדים מעל גיל שש – תקנה ציבורית

מתן מעמד אחר לצדקה ציבורית לשיטת רבנו תם, יכול להעניק משמעות אחרת לסוגיית הגמרא (כתובות מט ע"ב) שבה גם הובא הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי. הגמרא שם עוסקת בתקנת אושא על חובת האב לזון את בנו גם מעל גיל שש שנים:

אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא: באושא התקינו, שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים. איבעיא להו: הלכתא כוותיה, או אין הלכתא כוותיה?
תא שמע: כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה, אמר להו: יארוד ילדה ואבני מתא שדיא!

כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא, אמר להו: כפו ליה אסיתא בצבורא, וליקום ולימא: עורבא בעי בניה, וההוא גברא לא בעי בניה! ועורבא בעי בניה?

והכתיב: "לבני עורב אשר יקראו" (תהילים קמז, ט) ! לא קשיא: הא בחיורי, הא באוכמי.

כי הוה אתי לקמיה דרבא, אמר ליה: ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה? ולא אמרן אלא דלא אמיד, אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה, כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי, ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה.

על אדם לא אמיד מפעילים לחץ חברתי על מנת שיממן את מזונות ילדיו, ואילו אדם אמיד כופים לשלם, ובהקשר לכך מספרת הגמרא על רבא שכפה את רב נתן בר אמי. ניתן לראות את החובה לתשלום מזונות מצדקה, וממילא ניתן לכפות על כך כשם שכופים על צדקה. כך כתב רש"י (שם):

ולא אמרן - דלא כפינן. אלא דלא אמיד - שאינו עשיר. בעל כרחו - לא יהא אלא צדקה בעלמא ואפי' אינן בניו. כי הא דרבא כפייה - על הצדקה.¹⁵

אך על פי שיטת רבנו תם אפשר להציע הבנה אחרת. לא נאמר בגמרא שתקנת חכמי אושא היא לחייב את האב לתת צדקה לבנו. הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי לתת סכום גבוה לצדקה התרחש זמן רב אחר שתיקנו חכמי אושא את תקנתם. נראה שכוונת הגמרא היא שחכמי אושא תיקנו תקנה ציבורית המחייבת את האב לפרנס את ילדיו גם מעל גיל שש. העובדה שילדים בני שש נופלים לנטל על הציבור איננה ראויה, ולכן תיקנו שהאב חייב לזון את ילדיו גם מעל גיל שש, אלא שיש להבחין בין אב אמיד לאב לא אמיד. הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי מלמד שחכמי אושא הפעילו מנגנון דומה למימוש תקנה ציבורית, כמו זה שהופעל על מנת לגבות צדקה ציבורית. מזונות ילדים אינם צדקה. הדמיון בין חובת מזונות ילדים לצדקה הוא בהקשר של הפעלת מנגנון של כפייה וענישה לצרכים ציבוריים, ועל כן מוסיף רבנו תם בדבריו בתוס' בכתובות (שם ד"ה אכפיה) שיסוד תקנה זו מקורו בסמכותם של בני העיר להטיל מיסים, לקבוע תקנות בענייני רווחה וחברה, לכופף ולהעניש את מי שאינו ממלא את תקנות הציבור.

בדרך זו ניתן גם להשיב על קושיית הר"ן (כתובות יח ע"א מדפי הרי"ף) על תשובתו הראשונה של ר"ת:

15 ראשונים רבים כותבים שתשלום מזונות לילדים הוא צדקה, וכך מובא גם בפסקי דין העוסקים בחובת תשלום מזונות. ראה מקורות רבים אצל הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר חלק ז סי' לח, ב.

ותרצו בשם ר"ת ז"ל דהאי אכפיה בדברים. ולא ידעתי מהו, דהא גבי בנין אפילו בדלא אמיד אמר כופין בדברים, וכיון דאמר אבל אמיד כופין אותו בעל כורחו, משמע כפייה ממש.

שאלת הר"ן היא: הרי הגמרא הבחינה בין אדם אמיד שכופים אותו לבין אדם לא אמיד שאותו אין כופים. אם הכפייה היא בדברים, לא מובנת ההבחנה בין אמיד ללא אמיד, הרי בדברים ניתן לכפות גם את מי שאינו אמיד. אשר על כן כתב הר"ן שמדובר על כפייה ממש ולא כדברי ר"ת.

נראה להשיב באותה דרך שכתבנו לעיל. אכן בנוגע למזונות ילדים מדובר על כפייה ממש כשהוא אמיד. כשהגמרא אמרה: "כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה", היא רצתה להדגים מנגנון של כפייה שרבא עשה בהיותו גבאי צדקה, אם כי מדובר על כפייה בדברים. כל הדוגמאות שהובאו בגמ' (כתובות מט ע"ב) בנוגע לאבות שלא פרנסו את ילדיהם, עוסקות בכפייה בדברים. כך נהגו גם רב יהודה ורב חסדא, וכן רבא כשהובא בפניהם מי שלא רצה לפרנס את ילדיו הקטנים.

על פי הסבר זה ניתן ליישב גם את קושיית הגהות מיימוניות (הל' אישות יב, טו) שהקשה על הסברו של ר"ת: "תימה דאם כן מה ראייה מביא מהא דרבא, שאני התם דתקנת העיר היתה כך". כאמור לדברינו, זה מה שר"ת מחדש: יש סמכות לבני העיר לחייב מתן צדקה לצורכי הציבור חוץ מצדקה אישית שכל אדם נותן מרצונו. כך יש לראות את תקנת חכמים במקרה שלאב אין ממון משלו, ואז ניתן לכפות את הבן לזון אותו מכספו שלו. כך כתבו התוס' בקידושין לב ע"א (ד"ה אורו):

אורו ליה רבנן לרבי ירמיה כמאן דאמר משל אב - משמע שכך הלכה וכן פסק בשאלות דרב אחאי בפרשת וישמע (סוף סימן נז). ופסק היכא דלית ליה לאב ואית ליה לבן, חייב הבן לזון אביו. וכן פסק ר"י ור"ח דאם אין לאב ממון והבן יש לו, דצריך הבן לפרנסו משלו דלא יהא אלא אחר כדאמר בנערה שנתפתתה (כתובות מט ע"ב) דרב אכפייה לההוא גברא ואפיק מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.

העיקרון דומה. כשם שאב חייב לפרנס את בנו מעל גיל שש כדי שלא יהווה נטל על הקופה הציבורית, כך בן חייב לפרנס את אביו כשלבן יש כסף ולאב אין. ההוכחה היא מרבא (תוס' גורסים רב) שכפה את רב נתן לשלם עבור הצדקה הציבורית. יוצא אפוא שעיקרון הכפייה לשלם עבור מי שאין לו, הוחל באופן פרטני לטובת עניים, לטובת אב שאין לו ואיננו מסוגל לפרנס עצמו, ולטובת קטנים בני שש ומעלה.

ב. רמב"ם: כפייה על צדקה אישית - כספו של אדם משועבד לצדקה

נראה שלא כך הבין הרמב"ם את הסוגיה. בהלכות מתנות עניים הבחין הרמב"ם הבחנה ברורה בין הלכות צדקה פרטית לבין הלכות צדקה ציבורית. את הלכות הצדקה של אדם פרטי כתב הרמב"ם בהל' מתנות עניים פרקים ז-ח, בפרק ט את הלכות הצדקה הציבורית - הקופה והתמחוי, ובפרק י, המסיים את הלכות מתנות עניים, כתב הרמב"ם הלכות כלליות בעניין צדקה, חשיבות המצווה, מעלותיה ועוד. הרמב"ם (הל' מתנות עניים ט, א-ג) פסק להלכה את אופי הפעילות של מנגנוני הצדקה הקהילתיים והעירוניים:

כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרים לגבות מכל אחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני מה שיספיק לו לשבעה ימים, וזו היא הנקראת קופה. וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממני שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים, ונותנים ממנו לכל עני פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי.¹⁶ מעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שלא נהגו בו. והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.

על הסמכות והיכולת לכוף ולהעניש על מתן צדקה כתב הרמב"ם (הל' מתנות עניים ז, י) בפרק שבו הוא עסק בהלכות הצדקה הפרטית:

מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמרוהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן, וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות.

16 הטור, הלכות ארץ ישראל, סי' טו, כתב: "תמחוי נוהג בעיר שיש בה י' ישראלים". ושם בסי' יח כתב: "שעיקר מצוה זו בארץ, דכתיב: 'פתוח תפתח את ירך לאחיך לעניך ולאביוןך בארצך' (דברים טו, יא). הטעם הוא שצריך בית דין שימנה גבאים, ועיקר בית דין בארץ. הר"ח קנייבסקי, דרך אמונה הל' מתנות עניים, ט, ציון ההלכה אות ג, תמה על דברי הטור הללו. אך נראה שכוונת הטור לומר שעיקר קיום מצוות צדקה בכל מה שקשור למבנה של קהילות הוא בעיקרו בארץ - "בארצך".

יד. צדקה ציבורית וצדקה של יחיד

מדובר אם כן על כפייה למתן צדקה פרטית. אמנם בפרק ט במסגרת הלכות הצדקה הציבורית, הזכיר הרמב"ם שגבאי הצדקה נוטלים מכל בעל בית את הצדקה הראויה לו והקצובה עליו, אך לא הזכיר שכופים אותו לתת. כך פסק הרמב"ם (הל' אישות יב, יד-טו) באשר לכפייה על אב אמיד שאיננו מוכן לפרנס את בנו מעל גיל שש:

כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים, ואם לא רצה גוערין בו ומכלימין אותו ופוצרין בו, אם לא רצה מכריזין עליו בציבור ואומרים: פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בניו והרי הוא פחות מעוף טמא שהוא זן את אפרוחיו, ואין כופין אותו לזונם אחר שש. במה דברים אמורים? באיש שאינו אמוד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי. אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן, מוציאינן ממנו בעל כרחו משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו.

הרמב"ם כתב שכופים אב עשיר לזון את בניו מעל גיל שש משום צדקה. השאלה היא מכוח מה ניתן לכופו על קיום מצוות צדקה, ויש לצרף לזה את שאלת תוס', הלא בית דין אינם כופים על מצוות עשה ששכרה בצידה? בהגהות מיימוניות (הל' אישות שם) הסביר את דברי הרמב"ם על פי תשובות אחרות שהובאו בתוס':

ונראה כאשר מצאתי בתוס' אחרות דשאני צדקה שיש בה לאו כמו כן "פן תאמץ לבכך פן תקפוץ" ולא אמרו אין בית דין מוזהרים אלא אמצות עשה גרידא.

אך הרדב"ז (הל' מתנות עניים שם) הציע הסבר אחר:

ונראה לי דשאני מצות עשה של צדקה שיש בה תקנה לעניים והרי הוא כחוב עליו, וכופין אותו לפרוע חובו, ויורדין לנכסיו כאשר עושין למי שמסרב לפרוע החוב אשר עליו.

מצוות צדקה היא כמו חוב שמוטל על אדם, ועל כן ניתן לכפות אדם לתת צדקה, וניתן אף לרדת לנכסיו כפי שעושים למי שמסרב לפרוע חובותיו. בקצות החושן (סי' רצ"ט ק"ג), כתב גם כן דברים דומים, אם כי הוא לא הזכיר את הרדב"ז, ובהתאם לעיקרון זה יישב את קושיית תוס'. דברי הקצות מבוססים על דברי

הרמב"ם (הל' נחלות יא, יא) שכתב: "מי שנשתטה או שנתחרש בית דין פוסקין עליו צדקה אם היה ראוי". הכסף משנה (שם) הסביר:

ואפשר לומר שטעם רבינו משום דמסתמא כל אדם ניחא ליה למעבד צדקה מממוניה וגם כי ממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה.

בקצות החושן (שם) כתב כך:

דברי הכסף משנה (הל' נחלות יא, יא) שכתב דממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה. ונראה מיניה דסבירא ליה שעבוד נכסי בצדקה כמו בשאר חוב. לעניות דעתי כן הדברים נכונים. דכיון דקיימא לן שעבודא דאורייתא במלוה על פה ומכל שכן במלוה הכתובה בתורה (עיי' ש"ך סימן ל"ט סק"ב), אם כן לא גרע מצות צדקה ממצות פדיון הבן דשעבודא דאורייתא כמו שמבואר בפרק יש בכור (בכורות מח, א) ... וכן נראה מהא דכתב הרמב"ם (הל' נחלות יא, יא) בנשתטה דבית דין יורדין לנכסיו לצדקה, ואם אין בו משום שעבוד נכסי אלא מצוה הוא דרמיא עליה, אם כן היכי מעשין את השוטה למצוה כיון דפטור הוא מסוכה ולולב אמאי יתחייב יותר בצדקה? אלא נראה מזה דשעבוד נכסי אית ביה דממונו משועבד כמו בשאר חובות... בצדקה נראה לעניות דעתי כדברי כסף משנה כיון דכתיבה בתורה מצות צדקה הרי הוא כמו מצות הענקה דישי בו משום שעבוד נכסי וממונו משועבד ליתן לעניים, והא דאין יורדין לנכסיו כשהלך למדינת הים היינו כמ"ש שם בכסף משנה משום דעושה צדקה בכל עת במקום שהוא.

הקצות הוכיח באריכות את העיקרון של הכסף משנה בהל' נחלות, וטענתו המרכזית היא שמצוות צדקה היא מצווה שכספו ורכושו של אדם משועבד לה. הוא השווה זאת לפדיון בכור ולהלוואה. כשלאדם נולד בן בכור, הוא יודע שהוא מתחייב לתת חמישה סלעים לכהן ביום השלושים. וכן בצדקה, שהיא חובה על כל אדם לתת מכספו לעניים. בדרך כלל, אדם אינו מחויב להוציא מעות מכיסו כדי לקיים מצווה. אם לאדם יש סוכה או ארבעה מינים, הוא איננו צריך להוציא כסף כדי לקנותם, העיקר שישב בסוכה ויטול ארבעה מינים. ואילו בצדקה עליו להוציא מכיסו ולתת לעניים. והמשיך בקצות החושן (שם) וכתב:

ובזה נראה לענ"ד ליישב קושית תוס' בהא דאמרין פרק קמא דבבא בתרא (ח), (ב) אכפיה ר' אמי לצדקה, דהא אמרו (חולין קי, ב) כל מצות עשה שמתן שכרה בצדו אין ב"ד כופין עליה וע"ש, וכבר נתקשו בו כל הראשונים. ולפי מה

יד. צדקה ציבורית וצדקה של יחיד

שכתבתי דבצדקה אית ביה שעבוד נכסי ליתן ממונו לצדקה ואם כן ממון עניים גביה הוא כאילו חייב להם חוב ממש, אם כן זה שאנו כופין אותו היינו להחזיר לעניי עולם מה שחייב להם, ובזה ודאי אפילו מתן שכרה בצדו נמי מוטל על הבית דין להחזיר מה שחייב כיון דנכסוהי נשתעבדו. ודוקא מצות עשה שאין בו משום שעבוד נכסי הוא דאמרי כיון דמתן שכרה בצדו אין בית דין כופין וזה נכון היטב.¹⁷

הקביעה שהצדקה היא כחוב כלפי העניים נזכרת גם אצל פוסקים ומפרשים אחרים. הטור בהלכות צדקה (יורה דעה, סימן רמז) כתב:

ואל יעלה בליבו עצה לומר: איך אחר ממוני ליתנו לעניים? כי יש לו לדעת שאין הממון שלו, אלא פיקדון לעשות בו רצון המפקיד, וזה רצונו שיחלק לעניים ממנו, וזהו החלק הטובה שיהיה לו ממנו, כדכתיב: "והלך לפניך צדקך" (ישעיהו נח, ח).

לפי דברי הטור כספו של אדם נמצא אצלו כפיקדון, לעשות בו רצון המפקיד, רצון ה' שציווה לתת לעניים.

דברים דומים כתב המלבי"ם (דברים טו, יא):

מהראוי היה שכל העם יהיה להם צורכם, ולא יצטרכו איש לרעהו. וכן יהיה כשעושים רצונו של מקום. אבל כשאין עושים רצונו, יתן חלק העניים בפיקדון ביד העשירים והוא הגבאי עליו. וכשהעני בא לקבל צדקה בא לקחת קצת מחלקו אשר הוא פיקדון ביד העשיר, הלא הוא אחיך ויש לו חלק בעושר כמוך.

באופן דומה הסביר הראי"ה קוק את המשנה במסכת פאה (פ"ה מ"ו):

מי שאינו מניח את העניים ללקוט או שהוא מניח את אחד ואחד לא או שהוא מסייע את אחד מהן הרי זה גוזל את העניים. על זה נאמר: "אל תסג גבול עולם" (משלי כב, כח).

הסביר זאת הראי"ה קוק (עין איה שם):

התורה ציותה דוקא לעזוב לפני העניים את הפאה, והם ילקטו כאדם המלקט מתוך שדהו. להורות שהנתינה לעניים איננה בתור יתרון נדיבות והכמרת

17 הקצות חזר על דבריו אלו בכמה מקומות: סימן כו ס"ק א; סימן לט ס"ק א; סימן צט ס"ק ט; אבני מילואים סימן עא ס"ק ד.

רחמים מצד הנותן, כי אם הוא חוק ומשפט חיובי, וזה שקצבה להם תורה והוא ממש חלקם. הרעיון הצפון בזה הוא להוציא מלב בני האדם את הטעות לחשוב שהעניות היא רק רע בעולם ושאיננה אלא חסרון מוחלט שאין עמה טוב, באשר אין העניים פועלים מאומה לטובת החברה והם רק נהנים ממנה, ובאופן כזה אין להם שום משפט חיובי כי אם נדיבות יתירה. ומזה הרעיון יוכל לצאת משפט מעוקל של התנגדות אבירית לכלל דרך ה' שהוא דרך משפט וצדקה... במידת העניות כמה טובות נמשכות ממנה, הטבת המידות האנושיות וריכוך קשיי הלב, ועצם נטיית ההתנדבות והשתתפות בצערו של חברו, והיציאה אל הפועל אהבת הטוב והחסד שהן תכונות יקרות שמכתירות את הנפש האנושית לעילוי יקר מאד... על כן צריך שתהיה למתנתם צורה של משפט כנוטל את שלו מדין, לא צורה של חסד וחנינה.

לכאורה היה נוח ונכון יותר שבעל השדה יקצור את הפאה וייתן לעניים, אך המשנה מחדשת שלא כן הוא. הפאה שייכת לעניים, ועל כן הם ייכנסו לשדה, וילקטו מן היבול כבעלים הנוהגים בשלהם. זה חלק שלהם והם נוטלים מה ששייך להם. מתן הפאה, כמו גם מתנות עניים אחרות, אינו הכמרת רחמים מצד הנותן אלא מתן חלקו של העני מידו של העשיר. נמצא שמהותו של העוני היא יצירת קשרי גומלין חברתיים - העשיר נותן לעני את מה ששייך לעני. העשיר משמש "צינור" להעביר את הכסף של העני.¹⁸ לא הכול קיבלו את הנחת הקצות שצדקה היא חוב המוטל על האדם, והכסף הוא רכושו של העני. הרב יעקב ישראל קנייבסקי (קהילות יעקב, בבא בתרא סי' ח) כתב על דברי הקצות הללו, ששעבוד נכסים הוא רק בממון שיש לו תובעים מוגדרים כמו בהלוואה, ואילו בצדקה אין תובע מוגדר, אלא העניים ככלל. ניתן להשיב שאמנם אין תובע מוגדר כמו בקשרי מלווה ולווה, אך התובעים הם כלל העניים. כמו שמתנות כהונה שייכות לכהנים עוד לפני שהן ניתנות לכהן מסוים. הישראל רק מחליט וקובע למי מבין הכהנים תינתן מתנת הכהונה (גיטין ל' ע"א, וברש"י ד"ה במכירי). כך גם במתנות עניים. יש חובה לתת צדקה לעניים וחלק מכספו של כל אדם משועבד לכך, אך החידוש הוא שכל אדם יכול לקבוע ולהחליט למי מבין העניים הוא ייתן את הצדקה, וכמה כסף ייתן לו. בזה שונה מצות צדקה ממצוות מפדיון הבן, שם ברור שכסף בשווי חמישה סלעים של אבי הבן הבכור משועבד ויש לתת אותו

18 אחרונים רבים עסקו בשאלה אם כספי הצדקה שאדם צריך לתת לצדקה משועבדים לעניים. ראה: פורת יוסף, בבא בתרא ח ע"ב. ראה עוד: ספר המפתח של הרב שבתי פרנקל, רמב"ם הל' מתנות עניים ז, י.

לכוהן. כך גם בפירעון הלוואה. בעת מתן הלוואה ללווה, באופן מיידי סכום שווה ערך של הלוואה מרכושו של הלווה שועבר לטובת המלווה. הרב אברהם ארלנגר (ברכת אברהם, בבא בתרא, עמ' לב) טען שאין להשוות בין פדיון הבן לצדקה:

בפדיון הבן מצוה ליתן לכהן את שלו, דהיינו ככל מתנות כהונה דזה חלק הכהנים, שיש לשבט ממון אצל ישראל חלף עבודתם... מה שאין כן בצדקה דלא מצינו שום זכות תביעת ממון לעני שיהיה לו זכות לתבוע צדקה דאין לו שום ממון אצל העשיר. דכל זה מצות גברא לעשות צדקה, ובכלל אין זה ענין ממון, דאם יתן לו מההפקר גם כן מקיים המצוה. ומי שמספק לעני להאכילו ולכסותו זו המצוה, ואם אין לו אלא משלו אם כן צריך להוציא ממון לזה כמו כל מצוה כתפילין וכאתרוג, דהמצוה איננה הממון אלא דחייב גם להוציא ממון כדי לקימה, מה שאין כן הנך דזה העיקר החיוב לתת לכהן ממון של ה' סלעים.

ניתן להשיב על דבריו, שאם אדם זוכה במשהו מההפקר ונותן את המציאה לעני, גם זו הנהגת ה' בעולם, שאותו חפץ מופקר יגיע לאדם שייתן אותו לעני. אין זה משנה אם אדם נהיה עשיר מפני שהצליח בעסקים, קיבל ירושה, או מפני שמצא מציאה בעלת ערך ברחוב. כך גלגלו משמים את עושרו, ועליו להעביר סך מסוים לצדקה.¹⁹

19 הרב שאול ישראלי ("בענין כפיה ושעבוד נכסים בצדקה", חוות בנימין חלק ב, עמ' תקסח-תקע) כתב על דברי הקצות כך: "מצות צדקה קיימת בשתי פנים: כחובת הציבור, שהיחיד מתחייב בו מכח היותו חלק מהציבור הזה; וכחובת יחיד שכל אחד מישראל מתחייב בו כפי ערכו, לפי זמן היותו בעיר: חודש, שלושה חדשים וכד' (ב"ב ז ע"א)... על חובות הבאים מכח הציבור יש שיעבוד נכסים. אכן חובת הצדקה בתור מצוה פרטית כגון חינוך, ומזונות הילדים וכיו"ב, היא מגדר מצוה ששכרה בצדה, ובזה באמת אין שיעבוד נכסים. וכן יש מקום לדון על אפשרות כפיה כשאיננו מקיים המצוה, כדרך הכפיה על מצות עשה שמסרב לקיימה... ומעתה מובן מה שהקשו התוס' בב"ב ח ע"ב מהא דרבא וכו', כי זוהי חובה מצד תושבי המקום ובזה פשיטא דאיכא כפיה כמו כל החובות ומיסי העיר, וכל עיקר הקושיה היתה למלא מצות צדקה הפרטית של העשיר המופלג. ולפי זה אין בתירוץ הקצות כדי תירוץ, דמה שכתב שזה מטעם שיעבוד נכסים, לפי הנ"ל הרי זה רק בצדקה מכח חלק הציבור, ואילו הקושיא היתה רק מצדקה מכח חיוב פרטי - אישי".

לכאורה יש לומר להפך. התוספות סוברים שמדובר על צדקה ציבורית ולא אישית, ואף על פי כן שאלו מדוע כפה רבא את רב נתן לקיים מצוות צדקה גם אם היא ציבורית, והלא אין כופים על מצוות עשה שמתן שכרה בצדה? תשובת ר"ת היא שמדובר על כפייה שיסודה במס, כשם שבני העיר כופים זה את זה לשלם מסים לתועלת הכלל. הקצות ניסה ליישב את קושיית תוס' על פי הרמב"ם, אך על פי דברי התוס' עצמם, דברי הקצות מובנים היטב.

הרב יוסף דב סולוביצ'יק (ימי זכרון, עמ' 43-44) הסביר כך את הסמכות לכוף על מתן צדקה:

בדרך כלל מפרשים את ענין הצדקה במובן עשיית טובה לזולת. לכאורה פירוש זה נכון, שהרי איננו חבים לעני שום חוב. לפיכך מה שאנו נותנים לו היא בבחינת טובה שהעני אינו זכאי לתבוע אותה מאתנו. אבל כבר הוכיח הרמב"ם (מורה נבוכים ג, נג) שתפיסה זו היא מוטעית. אילו תפסה התורה את עניין הצדקה בדרך הזו, הרי שהיתה קוראת לה "חסד" שהוא מעשה שהזולת אינו זכאי לתבוע אותה מאתנו. אם התורה קוראת לה "צדקה" - ביטוי הזהה עם "צדק" - סימן מובהק הוא כי אין אני עושה שום טובה לעני. זהו מעשה של צדק. עשית צדק היא חובה ולא חסד.

ובאמת פסקה לנו ההלכה כך. הדמיון האנושי עדיין לא המציא עד היום הזה בשום מערכת משפטית את הרעיון המשונה שייתכן לגבות צדקה בכח. הלא מהותה של הצדקה נוגדת לכאורה תפיסה זו. אף על פי כן יש הלכה מפורשת: "ממשכנין על הצדקה אפילו בערבי שבתות" (בבא בתרא ח ע"ב) - אדם אמיד המסרב ליתן צדקה כפי יכולתו מותר למשכנו ולהוציא מתוך ביתו חפצים, אפילו ערב שבת בין השמשות. רוב רבותינו הראשונים מסכימים לדין זה ומסבירים אותו בכך, שיש שיעבוד נכסים לגבי צדקה כשם שיש שיעבוד נכסים לגבי הלוואה. צדקה וצדק הם עניינים זהים.

...למה הטילה עלינו התורה את הצדקה בגדר חובה ושיעבדה למענה את גופנו ונכסינו בתורת פרעון חוב פשוט ביותר? תשובה: מפני שכך רצונו של רבונו של עולם אדון העולם, שהכסף והזהב שלו, שנשעבד עצמנו על הצדקה. וכך שנינו באבות (ג, ז): "ר' אלעזר בן ברתותא אומר: תן לו משלו שאתה ושלך שלו. וכן בדוד הוא אומר: 'כי ממך הכל ומידך נתנו לך' ". ...לא הצדקה בלבד אלא הרבה מצוות האמורות בתורה תובנה רק לאחר שתופסים את ארנות ה' בעולם: שמיטה, יובל, תרומה, ומעשר, חלה וביכורים. כל אלה מבוססים על העיקר: "כי לה' הארץ ומלוואה תבל ויושבי בה" (תהלים כד, א).

כאמור, ניתן להבין את הסברו של קצות החושן בפן הרעיוני ערכי, ובמיוחד על פי דבריהם של המלבי"ם, הראי"ה קוק והרי"ד סולוביצ'יק. אך קשה לקבל את ההשוואה המוחלטת בין שעבוד רכושו וכספו של אדם לתת צדקה, לבין שעבוד כספו ורכושו להשיב הלוואה או לפדיון בנו הבכור.

סיכום

יש להבחין בין צדקה אישית הניתנת מרצונו של האדם, לצדקה ציבורית שכל אחד מבני הקהילה מחויב להשתתף בה. גביית צדקה ציבורית וכפייה עליה נשענות על המנגנון שבני העיר כופים זה את זה על תשלום מסים ומילוי חובות ציבוריות נוספות. משום כך ניתן לשנות כסף שיועד לצדקה ולהעבירו לצורכי ציבור אחרים. גם חובת האב לזון את בניו מעל גיל שש, וכן החובה של הבן לזון את הוריו, גם הם יונקים את כוחם מהתקנות הציבוריות.

אולם לא הכול סוברים כך, ולדעתם אין להבחין בין סוגי צדקה. צדקה היא חובה אישית וניתן לכוף אדם למלא חובה זו מכוח המצווה בתורה או מכוח תקנת חכמים. החובה הציבורית היא תוספת לצדקה האישית, ויונקת מאותו מקור חיוב – מצוות צדקה מהתורה.